

Ọnọdụ na aha mgbakwunye ụfọdụ n'Igbo

¹B. M. O. Mbah,²P. I. Ezeora,³B. O. Dioka,⁴G. N. Ugbor

¹*Ngalaba amụmamụ asụsụ, Igbo na asụsụ Naijiria ndịozo, Mahadum Naijiria, Nsuka*

²*Ngalaba amụmamụ asụsụ ofesi na agumagu, Mahadum Naijiria, Nsuka*

^{3,4}*Ogige amụmamụ Igbo, Mahadum Naijiria, Nsuka*

Umi

Mbunobi nchọcha bụ ikowasi ụfọdụ mgbakwunye e nwere n'ide ntọ Igbo iji belata mgbagwoju anya etu e si na-akowa ha ugbu a na-ebuta. Nchọcha a tulegenhariri ụfọdụ mkpuru edide, okwu na ụda olu, ndi a na-agbakwunye n'ide uto Igbo. Udididi mgbakwunye a horo gunyere nnyemaka ngwaa, mgbakwunye ndi ha na isi ngwaa na-agako na udo olu ntinye. Usoro e ji nweta njatule bu nke nsinechiche ebe e ji usoro nkowami tuchaa njatule. Nchoputa gosiri na e nwere otutu nnyemaka ngwaa; ha gunyere 'ka', 'ma', 'na', 'di', 'ji/ji', 'gaara/kaara', 'so' na 'ga'. Ha nwere ike igakorita tupu ukwu ngwaa n'ogbara okwu. Ozọ kwa, ha nwere ike ibu mgbakwunye. O bu mgbakwunye ha puru ibu kpatara ụfọdụ n'ime ha ji ahia otutu ode ahụ ideta. Gbasara mgbakwunyere ngwaa, e nwere udididi anọ putara ihe, ndi nwere ike iburu isi ngwaa uto, na-esote ya, di n'etiti mme-ka-ngwaa ma o budi n'oke isi ngwaa naabọ. Aha a na-akpo ha adabaghị nye ọnọdụ ha n'okwu. Gbasara ụda olu, a choputara ụda olu, nke e nwere ike itinye, ebe o bula ụda olu ala ma o bu nke elu na-enweghi ike idi. N'ihu na e nwere ike itinye ya na mkpogote ụda olu ala ma o bu mkpoda ụda olu elu, aha a na-akpo ya adabaghị adaba; e kwesiri ikpo ya ụda olu mkponye. A turu aro ka a na-enye okwu nkowa uto Igbo ka a ghara idi na-enwe mgbagwoju anya.

1. Mkpolite

Asusu niile nwere ntọ, nke jikoro akpomakpo, mmebe okwu, usoro okwu, echiche na echiche nsinububo. Etu o sila di, usoro mwube odide ha di iche iche. Ebe ụfọdụ si na mbọ ndi new ya gbara nweta usoro odide ha; imirikiti ndiozo sitere n'aka ndibjara abia nweta nke ha. Nke a kpatara otutu ihe; nke mbu, ndi ahụ wubere asusu ndi na-abughị asusu nke ha gbasoro usoro asusu nke ha wee wube asusu ndi ahụ ha nyere aka wube; nke a kpatara otutu ndegheri nye asusu ndi ahụ. N'ihu na aru gbaa afọ, o ghorọ omenala, ndi new asusu ndi ahụ na-anabata ha di usoro izugbe e ji ede ha; nke a bu n'agbanyeghi na otutu oge, oha na eze mara mperi di n'usoro edide ahụ (hụ Uba Mgbemena, 2011, Iwu, 2022, Emenanjo, 1984, Utazi 1998, d.g.). Tinyere nke a, ndi wubere asusu ha na-elere anya n'asusu ndi e deklara ede wee hazie nke a; nke na-eme na a na-agba mbọ ka asusu abuo, ndi na-abughị otu yie. Nke a na-akpata otutu nhazijo asusu; nke a na-emekwa ka mmuta odide na ogugu ya bu asusu nyee nsogbu. N'iga n'ihu, otutu ndi na-edede asusu amaghị nke ekwe na-aku na ya bu asusu; nke na-eme na ha na-edegheri ihe soro ha ma na-achọ ndi ga-ekweta n'ihe ha na-edede site n'igbagheri ha anya. O bu nke na-ebute otutu arumuka, mmughari odidi asusu, ita ikikere eze n'omumu asusu nakwa idoghachi asusu azu.

Gbasara Igbo, etu a ga-esi kowaa ma dee ya n'uto na-adighi mgbagwoju anya suruudu. N'ihu na o bu ndi Bekee na ndi ndi Bekee zuru malitere odide na nkuzi Igbo, e legara anya n'usoro odide Bekee wee malite ide Igbo. A gbaliala dezide otutu ndehie ndi a, ebeufodu ka adi ma na-enye otutu ndighota na idezi ha. (Hụ maka ngumi: Ogbalu, 1972; Emenanjo 1984; Nwachukwu, 1983; Ogwueleka, 1994; Okebalama, 2004; Ohiri-Aniche, 1985; Nwadike, 2002; Oraka, 1982; Uba-Mgbemena, 2011; Mbah, 2012, 2018, 2023, 2021, 2024a; Utazi, 1998; Uwalaka, 1988; Green & Igwe, 1963; Iwu, 2022; SPILC d.g.). Ebe ozo na-enye nsogbu buikowa odidi, udididi na onodu

ọkpurukpu okwu, ndi e ji akowa Igbo. O bu nke a kpaliri nchocha a; nke a bu n'ih i na etu e si akowa mgbakwunye okwu na ụda olu ụfọdụ adabaghị adaba. Ndi a horo ileba anya bu nnyemaka ngwaa, mgbakwunye na ụda olu ntinye.

2. Ntuleghari ederede

O teleari e bidoro odide Igbo. Ndi malitere ya gunyere ndiocha na umu afọ Igbo a tohapuru n'ohu (Hu*Igbo Adi*, *Igbo-English Dictionary* maka oge na aha akwukwo ndi a). Etu o sila, imerime n'akwukwo ndi a e dere bu n'asusu Bekee ka e dere ha ma lebaa anya n'ikowa mkpuru okwu Igbo. Etu o sila di, ha toro ezigbo nto maka uto Igbo. Ndituchara usoro odide Igbo gunyere Ogbalu, (1966, 1972), Okonkwo (1974), SPILC (1983), Oruchalu (1979), Emenanjo (1984, 1985), Okebalama (2004), Uba-Mgbemena (2011, 2012), Iwu (2022), Mbah (2004a, 2004b, 2024), d. g.

Ogbalu (1972) tuchara olu Igbo di iche iche, kowaa ihe bu Igbo izugbe na nsogbu di n'imeputa Igbo izugbe. O turu aro ka a gbadoo ukwu n'igwakonyere Igbo izugbe olu ndi tumadi mgbe e zutere okwu na-adighi n'Igbo izugbe. O ruturu mkpa igbado ukwu n'ihe ndiokacha mara na-akowa, nkwalite Igbo ka o na-adiwanye ohuru na ime ka usoro a na-agbaso ide Igbo ghara idi na-agbagheri agbagheri. O turu atumatu nke a nabatarala n'ide Igbo izugbe (Hukwa Oruchalu, 1987). Ihe Okonkwo dere yitekwar a ihe Ogbalu (1972) dere. O nyere ntuzi aka etu a ga-esi na-e de otutu mkpuru na nkeji ahiri Igbo tumadi nnyemaka ngwaa.

SPILC (1983) bara nnukwu uru gbasara okpurukpu okwu a ga-eji na-akowa mpaghara amumamu Igbo di iche iche. Etu o sila, n'agbanyeghi na a nabatara imirikiti n'atumatu ha, nsogbu o nwere gbasara usoro odide ha; mmako ha makoro imirikiti atumatu ha weputara adabagh i adaba; nke a bu n'ih i na ha jiri asusu Bekee di ka ntụ. O buru na otu okwu na Bekee putara nkeji ahiri ma o bu ahiri okwu n'Igbo, ha na-e de ya di ka otu okwu. Nke a adabagh i n'anya otutu ndiocha mmuta Igbo; ya kpatara e ji nwee otu ndeko na ndesa ta a. Ndi otu ndeko na-esi agugo na a ga-agbaso usoro Bekee na-e de Igbo. Ya bu, usoro odidi ewumewu Igbo ga-enwe enyo na n'asusu Bekee. O buru na otu mkpuru okwu, nkeji ahiri ma o bu ahiri okwu Igbo puta otu okwu na Bekee, a ga-amako ewumewu Igbo ndi a di ka otu okwu, d.k. *onyenkuzi, maobu, onyeorugbo, ugboala, ugbooloko*, d.g. N'aka nke ozo, ndi ndesa na-esi agugo na asusu niile di iche iche, nke mere na a gagh i eji usoro out asusu na-atu asusuzo. Ha gbadoro ukwu n'atutu Sapir-Whorf na-esi agugo na nsirihu ndi ka a ga-eji na-e de ma na-akowa omenala ndi. Ha ekwenyeghi na asusu Bekee ga-abu ntụ, nke a ga-eji na-atu etu a ga-esi na-e de Igbo. Ha na-edesa ihe atu e nyere n'elu di ka, *onye nkuzi, ma o bu, onye oru ugbo, ugbo ala, ugbo oloko*, d.g. Emenanjo (1984) lebara anya n'otutu ihe n'ide Igbo site n'akpomakpo, mmebe okwu, usoro okwu na nkanye akara ụda olu. O turu atumatu ka a ga-esi dee nke o bu la n'Igbo izugbe. Otutu atumatu adilari adi ma new nnabata. Etu o si di, e nwekwara ebe mgbagheri anya di n'ih e o dere. Ima atu gunyere okwu nha; n'ebe a, o choro ka a na-edeko okwu nha, ndi na-abugh i ngwaa onu, d.k. 'abalidiegwu', 'dinta', 'dioka' d.g. Nke a gbaghara aro ndiozo turu gbasara idesa okwu edesa, d.k. ulu elu, ulu ala, ulu akirika. O kowagh i ihe kpatara na a ga-edesa okwu ndi a edesa ma deko dioka na dinta edeko.

Okebalama (2003) ruruuka gbasara ihe kpatara na a gagh i anabata mkpuru ụda na-eweta mkpi iche n'olu Igbo ụfọdụ. Etu a ka Mbah (2003) si sie agugo na e kwesiri inabata mkpuru ụda 'e' n'Igbo izugbe n'ih i na o zuru Igbo niile onu ma na-eweta ndi iche n'echiche okwu ndiodi na ya. Uba-Mbemena (2011) tulere otutu ihe tumadi ihe bu usoro edide asusu, njirimara ya, uru o bara na etu o si metuta Igbo izugbe. Nchikota aro uba turu bu na a ga-agbaso et undi Igbo si ewube echiche na-e de ya. Etu o sila di, n'ih e na o gurututu asusu, aro niile o turudi ka a ga-as i na o

kwenyere na a ga-esi n'usoro asụsụ ndị a na-edeghachi. Nke a bụ n'ihu na o kwenyere na ndekọtutụ okwu, nke ọdinala mwube okwu Igbo na-anabataghị.

Nwachukwu (1995), Green and Igwe (1963), Emenanjo (1978), Mbah (1999), Mbah na Mbah (2010) tinyere ndiọzọ tuleri ụda olu Igbo tinyere otu a ga-esi na-akanye ha na nkeji okwu. Etu o sila dị, n'agbanyeghi na ha niile kwerekwere na e nwere ụda olu atọ, ha ekwekwere n'etu a ga-esi na-egosiputa ha na nkanye. Ozo kwa, ha kwenyere na e nwere ụda nsuda ma o bụ mkpoda n'Igbo; otuajuru a julaa na Mbah (2024a, 2024b) bụ: nke a, o bụ ezi okwu? Ajuju a so n'ihe a ga-atuleghari na nchocha a.

Iwu (2022) tuleri isi ihe bụ usoro odide Igbo na ndoghachi azu e nweelara n'odide Igbo, mmetuta olu Igbo di iche iche nwere n'olu izugbe nakwa uzọ a ga-agbasoro ma nweta Igbo izugbe etu e si choo. O nyere otutuomuma atu. Etu o sila di, n'ihu na o di ka o sonyere na ndi ndeko, mmakoo makorootu ewumewu nnooro onwe Igbo mere ka agugo a na-esi gbasara usoro odide Igbo kawanye njo.

Mbah (2024b) dere gbasara iwu di iche iche e kwesiri igbaso iji deta Igbo. N'afọ 2004, o dere iwu chikotara ndeta Igbo; o kporo ya meputa ewumewu myiri.

3. Mgbakwanye mkpuru edide

Mgbakwanye izizi, nke onodu ya buterela arumuka n'Igbo bu mgbakwanye mkpuru edide ma o buuda. Nke a metutara etu e si akowa onodu ya na mkpuru okwu, ndi nwere ike ibu na mbido, ime, njedebe ma o bu n'okirikiri mkpuru okwu. Otutu na-eche na ihu mkpuru okwu bu ebe e buru uzọ dee tupu e debe ihe na-eso ya; n'ihe yitere nke a, ndiozo na-esi agugo na azu okwu bu nke e kpere azu dee. N'aka nke ozọ, Mbah (2021, 2024b) na-aruka na nke a abughi nene. Nchikota arumuka ya bu na o bu mgbe ohe kwu aku ka ji amata ebe bu ihu na azu ya. N'uzozo, e nwere ike iji ebe mkpisi ma o bu aka chedoro ihu mgbe a na-edeghachi wee mata nke a. Ya bu, ebe a na-edega edega bu ihu, ebe ebe a na-edegha edegha bu azu. N'ebe a, a ga-arugara okwu e ji akowa usoro akpomakpo Igbo aka ma gbado ukwu n'ebe ahụ kowaa onodu mgbakwanye n'uju. Ka e bido n'okwu, ndi e ji akowa olilo ụda. Tulee:

1.A B
 →
olilo ihu

Na 1, mgbe ụda diuda ozọ n'azu(A) mere ka nke di ya n'ihu (B) yie ya onwe ya, a na-asị na nke a bu olilo ihu, d.k.

2. a. O bu → Oo
- b. ebe a → ebe e
- ch. Okwu a → okwu u
- d. ndi a → ndi i (hukwa Mbah, 2024b:23)

N'ebe a, 'bu' di n'ihu 'O'. Na 2b-d, 'a' di n'ihu 'e', 'a' na 'a' n'otu n'otu. Nke a kpatara e ji akpo ya olilo ihu, ya bu, ụda di n'azu ime ka nke di ya n'ihu di ka ya onwe ya.

3.AB
 ←
olilo azu

(hụ Mbah, 2024b:22 & 35)

Na 3, A dị B n'azụ; ọdighị ya n'ihu. Nke a kpatara e ji ewere B ime ka A dị ka ya onwe ya olilo azụ, d.k.

4a. aka ego → ake ego

b. ụkọ eku → ụle elu

ch. ụjọ akwụkwọ → ụja akwụkwọ

d. ede ọhịa → edọọhịa

Ọtụtụ ndị edeela maka nke a (hụ Emenanjo, 1978, Ikekeonwu, Ezikeojiaku, Ubani, Anosike & Ugorji, Mbah & Mbah, 2010). Ka e were nke a tūnyeziere okwu nkowa ndị a bụ 'nganihu' na 'nsonazu' ma were ha zaa ajụjụ a jụrụ na mbụ: ebee bụ ihu na azụ mkpụrụ okwu? Ima atụ, kedu ebe bụ ihu na azụ isi ngwaa ndị a:

5 a. te

b. ru

ch. si

d. tū

e. ko

Ajụjụ a na-ajụ bụ, ebe bụ ihu okwu ndị a dị n'elu? Ọ bụ tupu e dee isi ngwaa ndị a ka ọ bụ mgbe e decharala ha? N'otu aka ahụ, ebe bụ azụ ha? Ka e were akụ, nke e ji gosiputa nke a na 1-5, mee ka o dowanye anya.

6 a. te
 azụ ←
 → ihu

b. ru
 azụ ←
 → ihu

ch. si
 azụ ←
 → ihu

d. ko
 azụ ←
 → ihu

Site na nkowa, nke e ji olido ụda kowaa, o kwere ghota na 6a-d dịziri adịzi. Ka e werezie nke a tūnyere nkowa a na-akowa mgbakwunye n'oge ugbo a (hụ SPILC, 1983, Emenanjo, Uba-Mgbemena, 2006, Iwu 2022):

7a. **e-te**
 *nganihu ←
 → ihu

b. **e-ru**
 *nganihu ←
 → ihu

ch. **e-si**
 *nganihu ←
 → ihu

d. **e-ko**
 *nganihu ←
 → ihu

Ajụjụ na-ajụ bụ: e kwesiri ikpọ mgbakwūnye ndị e dejiri edeji n'atụ 7 nganihu? Ha adị n'ihu isi ngwaa ndị ha dīnyeere? N'otu aka ahụ, e kwesiri ikpọ mgbakwūnye ndịdị n'atụ 8 nsonazụ? Ha adị n'azụ ka ọ bụ n'ihu isi ngwaa ndị a?

8 a. **te-e**
 azụ ←
 → *nsonazụ

b. **ru-o**
 azụ ←
 → *nsonazụ

ch. **si-e**
 azụ ←
 → *nsonazụ

d. **ko-o**
 *nganihu ←
 → ihu

Kedu ka etu e si kōwaa mgbakwūnye ndị a si dabaa adaba? N'ezie, ha adabaghị adaba n'ezie; ha gbaghara usoro iwu nchemihu. A ghara okwu ndị a isi; e ji azụ mee ihu ma were ihu mee azụ. Dị ka Mbah (2021, 2024b) si sie agụgọ, e kwesiri iji okwu kwesiri ekwesi kōwaa usoro ụda ndị a; nganazụ bụ okwu kōwatara nganihu, ebe nganihu kwesiri nsonazụ; nganetiti na nganoke kōwatakware ndinetiti na ndị a gburu gburu. Ndinetiti bụ mgbakwūnye, nke a na-etinye na mkpūrū okwu abụọ yitere onwe ha, (d.k. eri-m-eri, ede-m-edē). N'ebe a, -m- bụ nganetiti; ọdị n'etiti okwu abụọ yitere onwe ha. N'aka nke ọzọ, nganoke bụ ọdị mgbakwūnye, nke kewara onwe ya abụọ, na-etinye akūkū ndị a n'azụ na n'ihu mkpūrū okwu, (d.k. n-je-m, e-de-m, ụ-ja-m). N'ebe a, n-/m, e-/m na ụ-/m bụgasị nganoke.

3.1 Ngakọ nganazụ na nnyemaka ngwaa

N'utọ asụsụ Igbo, e nwere otutū nnyemaka ngwaa. Nnyemaka ngwaa bụ nke n'udị nkeji asụsụ, nke na-abia n'etiti isi ahiri na ome-ka-ngwaa iji nyere ngwaa aka iruputa ọrụ ya n'uju. Hụ eserese okpokpo 1 na-esote nke si na Mbah (2024b):

Ọgụ	Nnyemaka ngwaa	Atụ
1.	Na	Ngọzi ka amara mma. Ọ ka eje ahia.
2.	Na	Ọ ma abia/mbia. Achukwu ama eje.
3.	dị	Onuoha, di eje/deeje. Oko di eme ezi omume.
4.	ji/ji	Chuma ji eje ụka. Nwa a ji ada.
5.	gaara/kaara	Elo kaara aga. Ugochi gaara esi nri.
6.	So	Elendu so eje nzuko. Aka so ete egwu mgbe dum.
7.	Ga	Ifeeyinwa ga-aga izu. Ọ ga-eleta ya anya ofuma.
8.	Na	Eze na-ala ala. Nwaamaka na-eke ékèké.

Okpokpo 1: *Nnyemaka ngwaa Igbo*

N'ime nnyemaka ngwaa ndi a niile, naani 'ji/ji', 'ma' na 'di' bu ihe na-asughiudu n'Igbo izugbe; ha di n'olu Igbo di iche iche. Ihe e ji amata nnyemaka ngwaa bu onodu ya n'ahiri okwu nakwa nke n'udi okwu na-esote ya. E lee anya n'okpokpo 1, okwu ndi na-esota nnyemaka ngwaa nwere nganazu n'isi ngwaa ma di n'etiti isi ahiri na ome-ka-ngwaa. Arumuka adighi n'usoro odide ha. Etu o sila adi, 'ka' na-enye nsogbu n'ih na usoro odide ya na-eweta o na-enye. Ha anaghi etinye nganazu n'isi ngwaa, mgbe 'ka' na-arụ oru di ka nnyemaka ngwaa, d.k.

9. a. *Ọ kà di mma. - O mebibeghi.
- b. *Ndidi kà nò n'ulo. - Ndidi apubeghi site n'ulo.
- ch.*Ọ kà si ahia abata. - O tebeghi aka o si ahia lota.
- d. *Ọ kà bu ya na-ekwu. - Ọ kwusibeghi n'okwu o na-ekwu.
- e. *Ha kà yi. (tunyere Mbah, 2024b)

9 di etu a maka na ngwaa ndi a nwere uda olu ala; ndezi ha kwesiri ibu:

10. a. Ọ kà adi mma.
- b. Ndidi kà anò n'ulo.
- ch. Ọ kà esi ahia abata.
- d. Ọ kà abụ ya na-ekwu.
- e. Ha kà ayi. (tunyere Mbah, 2024b)

E were 9 tunyere 10, a hu na nnyemaka ngwaa na ome-ka-ngwaa na-eso ya nwere naani uda olu ala:

51. a. kà adi
- b. kà anò
- ch. kà esi

- d. kà àbụ
- e. kà àyị(tunyere Mbah, 2024b)

Etu o sila dị, a gbanwuo ụda olu ya, echiche ya ga-apụta ihe ọzọ.

- 11. a. Ọ ká ádíí mma. – Ọ gaara/kaara adị mma.
 - b. Ndidị ká ánò n'ụlọ. – Ndidị gaara/kaara anọ n'ụlọ.
 - ch. Ọ ká ésí ahịa abata. – A gaara/kaara esi ahịa na-abata.
 - d. Ọ ká ábụ ya na-ekwu. – Ọ gaara/kaara abụ ya na-ekwu.
 - e. Ha ká áyị. – Ha gaara/kaara ayị.
- (tunyere Mbah, 2024b)

Na 11, ụda olu 9 gbanwere site n'ibụda olu ala ala ghọrọda olu elu elu. Nke agbanwere echiche ahịrị okwu ahụ. 11 na-egosi na ihe kwesiri ime emeghizi.

Atụ 11 mere ka o si ike iwepụ nganazụ ngwaa n'ihì ụdị ụda olu ha; 12 adizighi adizi:

- 12. a. *Ọ ká díí mma. - Ọ gaara/kaara adị mma.
- b. *Ndidị ká nò n'ụlọ. - Ndidị gaara/kaara anọ n'ụlọ.
- ch. *Ọ ká sí ahịa abata. - A gaara/kaara esi ahịa na-abata.
- d. *Ọ ká bú ya na-ekwu. - Ọ gaara/kaara abụ ya na-ekwu.
- e. *Ha ká yị. - Ha gaara/kaara ayị.

Etu o sila dị, ọdịdị 9 nwere ike iputa nkwasara di mma ma ọ bụrụ na a gbanwee ụda olu ya:

- 13. a. Ọ ká díí mma. - Ọ bukariri ibu n'idi mma.
- b. Ndidị ká nòrọ n'ụlọ. - Ndidị nọkariri n'ụlọ.
- ch. Ọ ká tóogologo. - Ọ ka n'ogologo.
- d. Ọ ká je ozi. - Ọ jekariri ozi.
- e. Ha ká yị. - Ha yikariri.

(tunyere Mbah, 2024b)

Atụ 13 na-atule otu ihe na ọzọ. N'ebe a, ihe e nwere bụ ngwaa abụọ, ndị na-eso onwe ha. Ngwaa nke izizi (ka) na-egosi 'nkari' ebe nke abụọ na-egosi ihe a ka wee mekarịa. N'ebe a, 'ka' anaghị arụrụ di ka nnyemaka ngwaa.

4. Mgbakwunyè ụda olu

Ụdị mgbakwunyè ọzọ a na-etinye n'uto Igbo bụda olu. Oge ụfọdụ, ụda olu abụọ ma ọ bụ karịa enweghi ike igakọ. Nke a na-eme na ọ na-adị mkpa itinye ụda olu kwesiri onọdụ ahụ. Etu o sila di, usoro nkọwa ụdịda olu mgbakwunyè a anaghị adaba adaba. Nke a kpatara o ji di mkpa na e kọwara ụdịda olu a ọfuma ma chọpụta nkọwa kwesiri ya. A kọwaala ya di nsụda, mkpoda na nseda. Ajuju a na-ajụ bụ ma okwu ndi a, ha akowata ụda olu ntinye a na-etinye n'ebe a na-enweghi nkwekọrịta n'etiti ụda olu Igbo.

Ka a tlee usoro ụda olu nwere ike isi sorita onwe ha na nkeji okwu Igbo (hukwa Nwachukwu, 1995, Emenanjo, 2015, Mbah 1999, 2018, 2024a na Mbah na Mbah, 2010).

4.1 Ụda olu elu

Ụda olu elu, di ka aha ya si di, bụdịda olu, nke ogo ụda mkpọpụta ya na-eli elu. Ọ kacha ụda ndiozo adali elu. N'okwu, ụda olu elu:

- 14 a. na-eso ụda olu elu ọzọ, d.k. ákǎ
 b. na-eso ụda olu mkpọda, d.k. ókē òké
 ch. na-eso ụda olu ala, d.k. àkwá
 d. na-eburu ụda olu elu ụzọ, d.k. élé
 e. na-eburu ụda olu nsụda ụzọ, d.k. Ókō
 f. na-eburu ụda olu ala ụzọ, d.k. úkwù

N'atụ 14, nkeji okwu ndị e degoro edego bu ụda olu elu, ndị a na-ekwu maka ha. Na 14a, 'ká' na-eso '-á'; na 14b, 'ō' na-eso 'kē', nke nwere ụda nsụda. Na 14ch, 'kwá' na-eso 'à-', nke nwere ụda olu ala. Na 14d, 'é' buru 'lé' ụzọ; na 14e, 'Ó-' buru 'kō' ụzọ, ebe 'ú-' buru 'kwù' ụzọ na 14f.

4.2 Ụda olu ala

Ụda olu ala bụ ụda olu, nke ogo ya dị ala karịa ogo ụda olu nsụda na nke elu. O nwere etu usoro ya na ụda olu ndiọzọ si agakọ. Ụda olu ala:

- 15 a. na-eso ụda olu elu, d.k. áfò
 b. na-eso ụda olu mkpọda, d.k. Òyòó + yá + dàrà → Òyòóyā dàrà.
 ch. na-eso ụda olu ala ọzọ, d.k. àlà
 d. na-eburu ụda olu elu ụzọ, d.k. àré
 e. anaghị eburu ụda olu nsụda ụzọ, d.k. *òhō (adabaghị)
 f. na-eburu ụda olu ala ụzọ, d.k. ùdù

N'atụ 15, nkeji okwu ndị a kara ihe n'okpuru bu ụda olu ala, ndị a na-ekwu maka ha. Na 15a, 'fò' na-eso 'á', na 15b, 'dà' na-eso 'hā', nke nwere ụda nsụda. Na 15ch, 'là' na-eso 'à', nke nwere ụda olu ala. Na 15d, 'à' buru 'ré' ụzọ; na 15e, 'ò' buru 'hō' ụzọ, nke mere na ọ dabaghị, ebe 'ù' buru 'dù' ụzọ na 15f.

4.2 Mgbaghụda olu

Dị ka e si akọwa ya n'oge ugbo a, o nwere etu ụda olu Igbo esighi agakọ n'akpomakpo. Ha gụnyere:

- 16 a. Ụda olu ala enweghi ike iburu ụda olu nsụda ụzọ.
 b. Ụda olu nsụda enweghi ike ibido okwu ma ọ bụ ahịrị okwu kwụụrụ onwe ya.
 ch. E nwere ike iji ụda olu nsụda dochie ụda olu elu.
 d. E nwere ike iji ụda olu nsụda dochie ụda ala (hụkwa Mbah, 2020, 2024a, 2024b).

Etu o sila dị, ka a tlee etu nke a si eme n'usoro okwu, d.k.

- 17 a. ádá + ùrírì → ádá ùrírì - ada, nke uriri dara
 b. íké + òdé → íké òdé - isi nke ode nwe
 ch. àdá + àdá → àdáàdá - ada, nke ada mụrụ
 d. Ñkwó + Èhúgbò → Ñkwó Èhúgbò - ahia Nkwọ dị n'Èhúgbò
 e. ólú + Èdú → ólú Èdú - olu, nke bụ akụkụ ahụ Edu

N'atụ 17, mgbe ọ bụla ụda olu ala batara n'etiti ụda olu ala abụọ, ụda olu ala ahụ na-adapụ; ụda olu ka n'ogo, nke na-erughi ogo ụda olu elu, na-anọ n'ọnọdụ ya.

18 a. àjà + àkwá → àjáàkwá - 'aja, nke e ji akwa chụọ'

b. àlà + Àdà → àlá Àdà - 'ala, nke Ada nwe'

ch. ùdù + Òkó → ùdúÒkó - 'udu, nke Oko nwe'

d. itè + Òlì → ité Òlì - 'ite, nke Oli nwe'

e. àkwà + ùdó → àkwá ùdó - 'akwa nke na-ewetaudo'

N'atụ 18, e nwere ụda olu ala atọ, ndị ụda olu elu na-esote. N'usoro akpọmakpọ Igbo, mgbe ọdị etu a, ụda olu ala nke abụọ na-apụ; n'ọnọdụ ya, ụda olu elu na-adanye. N'ihia nke a, ụda olu nke atọ ga-anọzi n'etiti ụda olu elu abụọ. Mgbe ọ bụla ọdị etu a, ụda olu ala ahụ na-apụ ma nyefee ụda olu dị kpogoro elu mana o rughi ogo ka ụda olu elu.

E nwere ebe xda olu etiti e nwere na-apx, xda olu elu amqchie ya, d.k.

19 a. éḡō àlà → éḡó àlà

b. évō + àdà → évó àdà

ch. érō úzè → éró úzè

d. nwókē íkē → nwóké íkē

N'atụ 17, 18 na 19, ajujua na-aju bu olee ihe e kwesiri ikpọndi ụda olu a? Tupu a zaa ajuju a, ka a tleele ụdionduozo, ebe e ji ụda nsuda anochi anya ụda olu elu, d.k.

20 a. élū + évō → élū ēvō

b. éḡō + éḡō → éḡō ēḡō

ch. évō + éḡō → évō ēḡō

d. éḡō + nwókē → éḡō nwókē

e. érō + nwókē → érō nwókē

N'atụ 20a-e, e nwere ụda olu nsuda abụọ, ndi nke ụda olu elu di n'etiti ha. Udi usoro na-eme na ụda olu elu ahụ na-adapụ ma mee ka ụda olu yitere ha were ọnọdụ ya; ya kpata e ji nwee ụda nsuda atọ.

N'atụ yitere nke a, mgbe ọ bụla e nwere okwu abụọ so onwe, ebe okwu nke mbụ ejedebe n'ụda olu ma nke abụọ enwee naamịda olu elu, ụda olu elu nke kpe azụ na-apụ, ụda nsuda anochie anya ya, d.k.

21 a. ányá + dí → ányá + dī

b. áká + yá → áká + yā

ch. úté + nwá → úté + nwā

d. jí + chí → jí + chī

N'atụ 21, okwu, ndi kpe azu, ndi nweburu ụda olu elu, puru, ụda olu, nke a kpodara akpoda wee nochie ọnọdụ ya.

Ajuju a na-aju bu: ọ buri na ụda olu elu nke a kpodara akpoda di ka n'atụ 20 na 21 bu ụda olu nsuda/mkpoda, gini ka a ga-akpoda olu, nke a kpogoro akpogodi ka n'atụ 17, 18 na 19, nke e ji dochie anya ụda olu ala? E kwesighi ikpo ya ụda nsuda ma ọ bu mkpoda n'ihia na odighi mgbe a kpodara ụda olu ala, nke ọ nochiri anya ya, akpoda. Ya bu, ụda abụọ di n'ọnọdụ abụọ ndi a: ụda

olu mkpọda na nke mkpogo. Olee aha dabara adaba, nke e nwere ike ịjị jikọta ụda olu mkpọda na ụda olu mkpogo ndị a? Aro a na-atụ ebe a bụ na e nwere ụdịdịda olu atọ n' Igbo: ụda olu elu, ụda olu ala na ụda olu mkpozi.

Nchikọta

Nchọpụta e mere gosiri na e nwere ụdị mgbakwunye abụọ e nwere n' Igbo: mgbakwunye mkpuru edide na nke ụda olu. Ebe mkpuru edide na-ebudo ụda olu, ha abụọ dabere n' onọdụ ha hụlara onwe ha n' ewumewu.

A na-agbakwunyere mkpuru okwu nnwere onwe mkpuru edide mgbakwunye. N' ebe a, e nwere ndị na-adị n' azụ, etiti, azụ na oke mkpuru okwu nnoro onwe. Etu o sila di, e nweghi mgbagha n' okwu e ji akọwa nganoke na ndinetiti. Ebe e nwere arumuka bụ na mgbakwunye di n' azụ na n' ihu mkpuru okwu nnoro onwe, ndi a na-akpo nganihu na nsonazu n' otu n' otu. A kowara na nchoputa a na okwu ndi a adabaghị adaba; nke a bụ n' ihi na a ghara ha isi, nke kwesiri ibụ nsonazu ka a kporo nganihu ma kpo nke kwesiri ibụ nganihu nsonazu. Iji hazie odidi na ndanusoro mgbakwunye ndi a, a turu aro ka nganihu ugbo a buru nganazu, ebe ndinetiti, nsonazu kwesiri ibụ nganetiti na nganihu n' otu n' otu. N' otu aka ahụ, nke a na-akpo ndina gburu gburu ka a turu aro ka a kpozia nganoke. Nke ga-eme ka mgbagheri anya ndi a na-ebute puo. Ya bụ, ihe e nwere bụ nganazu, nganetiti, nganihu na nganoke.

N' aka nke ozo, na ngakorita ụda olu, a choputara na oge ụfọdụ, a na-akpoda ụda olu elu mgbe ụda olu elu adabaghị adaba n' usoro ụda okwu Igbo. Ozo kwa, mgbe ụda olu ala di n' etiti ụda olu elu abuo ma o bu mgbe ụda olu etiti di n' etiti ụda olu elu abuo, ụda olu etiti na-adago elu ma ghoroda olu elu. Ka o di ugbo a, a na-akowa na mgbanwe ndi a niile buada nsuda. Na nchoputa nchocha a, a choputara na nke a abughi ezi okwu; o buru na a kpoada olu elu dadatara ala ụda mkpoda ma o bu nsuda, e nweghi ike ikpada ala a kpogoro elu ma o bu nke etiti a kpoliri elu ụda nsuda ma o bu mkpodu. Nke a bụ n' ihi na ụda ha gbagoro agbago; ha agbadataghị agbadata. Mkpebi e nwere n' ebe a bụ na a na-akponye ụda olu kwesiri ekwesị karịa ụda olu elu ma o bu nke ala igbanwe agbanwe. Na nchikota, e nwere ụda olu atọ n' Igbo: ụda olu elu, ụda olu ala na ụda olu mkpozi. Ụda olu mkpozi nwere ike [buada olu elu (ebe ụda olu ala kpogoro elu (atụ 17-18), ụda olu etiti a kpogoro elu (atụ 19) na ụda olu mkpoda (ebe a kpodatarara ụda olu elu (atụ 20)).

Nrụmaka

Emenanjo, E.N. (1978). *Elements of modern Igbo grammar*. Oxford University Press.

Emenanjo, E.N. (1984). *Standard Igbo spelling: Nsupe Igbo Izugbe: A practical guide*. Unique Press Ltd

Emenanjo, E.N. (1985). Standard Igbo orthography. N' Ayo Bamgbose (Ozh.). *Orthographies of Nigerian languages*. Manual 1, 36-42. National Language Centre.

Emenanjo, E. N. (2005). *Nchikota asusu na utuasusu Igbo izugbe*. Lagos

Emenanjo, E.N. (2015). *A grammar of contemporary Igbo: Constituents, features and processes*. M&J Grand Orbit Communications

Green, M. M. & Igwe, G. E. (1963). *A descriptive grammar of Igbo*. Oxford University Press.

Ikekeonwu, C.I. & Nwadike, I. U. (Ozh) (2005). *Igbo language development: The metalanguage perspective*. CIDJAP Printing Press.

Ikekeonwu, C.I., Ezikeojiaku, P.A., Ubanj, Anosike & Ugorji, J. (1999). *Fonoloji na grama Igbo*. University Press Ltd

Ikwubuzo, I. (2022). *Mara dee Igbo: Gbanahu Nhiahu n' odide Igbo*. Light Strokes Ventures

- Mbah, B. M. (1999). *Studies in syntax: Igbo Phrase Structure*. Prize Book Publishers
- Mbah, B.M. (2003). The Igbo script: A hindsight. In Ozo-Mekuri, N. (Qhz.). *Four decades of the study of languages and linguistics in Nigeria: A festschrift for Kay Williamson*. (ihu. 295-304). National Institute for Nigerian Languages.
- Mbah, B.M. (2004). Form a paradigm: A joiner against nominal compounds in Igbo. *Nsukka journal of the humanities*. Vol. 15
- Mbah, B.M. (2012). Circumfixation: Interface of morphology and syntax in Igbo derivational morphology. *IOSR: Journal of humanities and social sciences*. Vol. 5. Mbiputa 6, ihu, 1-8
- Mbah, B.M. (2018a). *Generalised Igbo syntax*. Amaka Dreams Ltd.
- Mbah, B.M. (2018b). Igbo enwe eze: A postscript. Na G. I. Nwaozuzu, P. U. Okpoko, B. M. Mbah & N. O. Ahamefula. (Qhz.). *Igbo institutions and leadership*. (ihu 219-225). Barcode
- Mbah, B. M. (2020). The ad-step tone as a grammaticalised particle in Igbo. *Nsukka Journal of the Humanities*. Vol. 28, No.1., 62-72
- Mbah, B.M. (2021). *Igbo: Osanye okwu Igbo na nkowa ya*. K&B Press
- Mbah, B. M. (2023). Orthographic inconsistencies and Igbo lexicography *Igbo Language Studies*. www.ils.okwuigbo.org
- Mbah, B.M. & Mbah, E. E. (2010). *Topics in phonetics and phonology. Contribution from Igbo*. Paschal Communications
- Mbah, B.M. & Mbah, E.E. (2014). *Atutu amumamu asusu*. University of Nigeria Press
- Mbah, B.M. & Mbah, E.E (2014). RV applicative in Igbo. *The Journal of West African Languages*. Vol. XLI, No. 1, 57-71
- Mbah, B.M., Mba, J. O. & Ezema, C. A. (2018). E nwere mgbagha ndakorita uda-ume n'Igbo? *Nsukka journal of the humanities*. Vol. 26 No. 1
- Mbah, B. M. & Mbah, E. E. (2024a). *Iwu ideta Igbo*. Excellent Obex Papermill.
- Mbah, B. M. & Mbah, E. E. (2024b). *Topics in the phonetics and phonology of Igbo*. AP Express Publishers.
- Mendelson. E. (1970). *Boolean algebra and switching circuits*. McGraw-Hill Book Company.
- Nwachukwu, P.A. (1995). *Tone in Igbo syntax*. Igbo Language Association.
- Nwadike, I. U. (2002). *Igbo language in education: A historical study*. Pacific Publishers
- Ogwueleka, O.S. (1994). The stator in Igbo. *Nigerian Language Studies*. Vol.1, No. 2.
- Ohiri-Aniche, C. (1985). Schwa and glottalised /t/ in Igbo dialect phonology. *JOLAN*, Vol 3
- Okebalama, Ch. N. (2003). Igbo official orthography: A call for its modification. N'Ozo-Mekuri, N. (Qhz.). *Language and culture in Nigeria: A festschrift for Okon Essien*. ihu. 489-496. National Institute for Nigerian Languages.
- Okonkwo, M.N. (1974). *A complete course in Igbo grammar*. MacMillan
- Oruchalu, S.U. (1979). *The fundamentals of Igbo spelling*. Festa
- Ogbalu, F. Ch. (1966). *The correct way to write Igbo*. University Publishing Co.
- Ogbalu, F. Ch. (1972). *Standard Igbo: Path to its development*. University Publishing Co.
- Oraka, L. N. (1982). A short history of Igbo studies. *Research in education*. Vol. 1 No. 1, 27-33
- The Society for Promoting Igbo Language and Culture, (S.P.I.L.C.) Nigeria. (1983). *Recommendations*.
- The Society for Promoting Igbo Language and Culture, Nigeria. (1985). *Recommendations of the Igbo Standardisation Committee of S.P.I.L.C. Vol 1-5*
- Uba-Mgbemena, A. (2006). *Ntala usoro asusu Igbo*. Gold Press Ltd.

- Uba-Mgbemena, A. (2011). *Orthography: The Igbo example*. Sam Iroanusi Publications
- Utazi, O. D. (1998). *Ndorondorootogafii Igbo nke 1929-1961*. Prize Publishers
- Uwalaka, M. A. N. (1988). *The Igbo verb: A semantic-syntactic analysis*. Beilage Zur Afrikanistik.
- Welmers, W. E. (1973). *African language structures*. University of Chicago Press.
- Welmers, W. E. & Welmers, B. F. (1968). *A learner manual*. University of California Press.